

2016 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 115
(18848)

2016 чылдың
октябрь 4
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

12+

Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Ажан? Каяа? Чүү?

Дүүн

«ТАРАА ДОЮ — 2016»

Улун-Терек суурнун чоогунда Ай-
рылыг деп черге «Тараа дою-2016»
рейни чаа-хөлчүлөр байырлап эрт-
ен. Ук хемчегге суму бүрүзү чиңге-
заны болбаазырадып кылырынга,
н-мергеннер мөөрейинге идепкейлиг
кип база тараадан кылган янзы-
аыш-чемин делгеп салган. Бо хире
н мөөрейиниң түңнелинде Кызыл-
ын тараажылары тиилээн, 2-ги черге
чының «Алдын тараа» командазы
иттиг болган, 3-күзүн Ак-Дуругнун
«Ал тараа» аттыг командазы алган, а
Хөл суурнун «Адыш тараазы» 4-кү
и ээлээн.

КУСКУ ДУЖУТ

Ут-хөлчүлөр сизген-ширбилин бе-
еп алгаш, ам тараазын ажаап эге-
Бо чылын кайда-даа сизген, тараа
нген деп көдээ ишчилер демдегеп
«Амык» бүдүрүлгезиниң даргазы
й-оол Монгуш ажилчыннары-би-
ады Дөң-Ужунда 15 гектар шөлден
дрек сизгенни белеткеп алган. Бир
к сизген 500 кил болур.

Бөгүн

ТЕС-ХЕМ КОЖУУННУҢ БАШКЫЛАРЫ

Башкы хүнүн таварыштыр Тес-Хем
уннун школарының аразында
ажаада бөгүн эгелээн. Спортчу мар-
аларда команда бүрүзүндөн 4 оол,
башкылар киржип турар.

АРЫГЛААШКЫН АЙЫ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Зыл хоорайның мэриясы сентябрь
октябрь 21-ге чедир арыглаашкын
чарлааны-биле ол ам-даа уламчы-
урар. Мэрияның ажилдакчылары
онная кудумчузу, «Аныяктар» се-
и, ынакшааннар даа болгаш өске-
евискээрлерде октаттыг бокту
ап аштаан. Ол ышкаш боттарының
ндыр турар девискээринде бокту
аарын хоорайның чурттагы чонун-
надып турар.

НЗЫБЕЙ КӨВҮРҮҮНДЕ СЕПТЕЛГЕ АЖЫЛЫ

Нисей М-54» федералдыг орук
елиниң дыңнатканы-биле, Тан-
көвүрүүнде септелге ажилдары
уламчылап турар. Бо ажилдарны
-биле ноябрь төнчүзүндө доозар.
каш оруктун чамдык кезектерин
аартып, кылып турар. Ынчангаш
а оожум болгаш оваарымчалыг
көрүнөр, чолаачылар!

Даарта

КӨЖҮП ЧОРУУР ӨӨРЕДИЛГЕ

ниң «Бизнес-инкубатор» албан
н ажилдакчылары октябрь 5-тен
едир сайгарлыкчыларга болгаш
иг чонга көжүп чоруур өөредилгени
ер. Ол сайгарлыкчы ажилды эге-
руурларга чугула өөредилге болуп

• ОКТЯБРЬ 5 — Башкы хүнүңге

АЖЫЛЫНГА БЕРДИНГЕН

Совет Эвилелиниң Маадыры
Түлүш Кечил-оол аттыг Кызылдың
№ 3 ортумак школазы тургустун-
ганындан бээр 35 чыл болган. Бо
школаның 40 ажыг эге класстар
башкыларының аразында чаңгыс-
ла эр башкы бар. Ол кымыл дээр-
ге Хензиг-оол Байыр-оолович Чооду.
Ооң кижизиг аажы-чаңын, ажи-
лынга бердингенин кады ажилдап
турар эш-өөрү хүндүткел-биле чу-
гаалаар болду.

Хензиг-оол Байыр-ооловичиниң ни-
ти башкы стажы 21 чыл чедип турар, а

бо школада 14 чыл улаштыр башкылап
келген. Уругларга эртем-билиин, ынакшы-
лын, сагыш салышкынын, шыдамын
сөңнээри башкының мергежээн бедик
арга-дуржулгазы болбайн канчаар.

Хензиг-оол Байыр-оолович хөй ажи-
төлдүг ада болгаш, уругларга дыка ынак,
оларны чаптаар. Боду школачы тургаш-ла
башкы мергежилди сонугаргай берген.
Ол 20 ажыг чылдар дургузунда бичи
чаштарны үжүк-бижикке өөредип, киж-
изидип чоруур. Арга-дуржулгалыг башкы
амгы үеде школазында 2 «ж» класстың
удуртукчу башкызы.

Өөредилге шугумунга хөй чылдарда
үре-түңнелдиг, ак сеткилдиг, кызымак
ажылы дээш Хензиг-оол Байыр-оол-
ович хөй шаңнал-макталга төлөптиг
бооп, «Россия Федерациязының улус
өөредилгезиниң тергиини» хүндүлүг
аттың эдилекчизи болган.

Хүндүлүг башкыга профессионал
байырлалын таварыштыр байыр чедир-
бишаан, ажылынга чаа-чаа чедишкин-
нерни, кадыкшылды, аас-кежикти күзеп
каалыңар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнун тырттырган чуруу.

• Чагыдылга — 2017

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2017 чылдың бирги чартында «Шын» солуннун чагыдылгазы Тываның
бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде
бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-
чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти,
номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	127,22	381,66	763,32
31730 — организацияларга	137,22	411,66	823,32

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

• Байыр чедиришкени

ОНЗА ХҮНДҮТКЕЛДЕ

Тываның эргим башкылары!
Республиканың башкы
ажылының хоочуннары!

Профессионал байырлалчы-тар таварыштыр чылыг, чым-чак байыр чедиришкенин хулээп ап көрүңер! Башкы кижилер – чурттуң сагыш-сеткил чөлөң-кижи болгаш чоргааралы. Бистиң ажы-төлүвүске билиглерге ынакшылды чаңчытырып, кижилерелгетениң эң-не эки шынарларын сайзырадып, патриоттарны кижизидип тура, чурттуң келир үезин тургузуп, оң чечектелишкениниң болгаш күчү-шыдалының үндэсининерин салып турар силер.

Кижилерүзүңүң чүрөктеринде Башкы кижилер эң-не чоок төрзэн кижилери-биле чаңгыс одуругда турар. Тыва ниитилелде башкылар кезээде онза хүндүткелдиг.

Республиканың 183 школаларында бо хүнде 7000 хире башкылар ажилдап турар. Сөөлгү үеде школаларда эр башкыларның ажилдап кээп турары өөрүнчүг-дүр. Чүге дизе бистиң оолдарывыска езулуг эр кижизидилге чугула керек болгай!

Республиканың Чазза башкы күш-ажылының ат-алдарын бедидер бүгү хемчеглерни хулээп ап турар. Ол дээш көдээ школаларга ажилдаар күзүлдиг аныяк

башкыларга чиигелделер системазын угландырган, эң-не шыырак башкыларга грантылар болгаш тускай шаңналдарны берип турар. Элзэн хөй күрүне программаларын өөредилгени чаартырыңче угландырган: өөредилге черлерин амгы үениң чаа дериг-херекселдери-биле дериири, уругларның спорт, уран чүүл болгаш техника талазы-биле кичээлдээринге таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Шапкын өскерлишкенин-нерлиг бистиң үе башкылар ниитилелинге чаа-чаа негелделерни салып турар. Тываның башкы ажылы салдыгын со-рулгаларның бедиинге турар дээрзинге чигзинмес бис. Бо кайгамчык байырлалда силерге, бистиң эргим башкыларывыска, профессионал ажылыңарга чаа-чаа чедишкенини, быжыг кадыкшылды, өөреникчилериниң шынчы ынакшылын база ада-иелерниң өөрүп четтиришкенин сеткиливистиң ханызындан күзеп тур бис! Силерге аас-кежикти болгаш менди-чаагай болуруңарны йөрээп тур бис!

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ
Дээди Хуралдың
(парламентиниң) даргазы
К.ДАВАА.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы болгаш өзүп оор салгалды өөредип кижизидер талазы-биле улуг салышкыны дээш шаңнаары болза:

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле

Тамара Алексеевна ЛОП-САННЫ – «Тыва тудуг техникуму» Тыва Республиканың күрүнениң бюджет профессионал өөредилге албан чериниң сан эртемниң башкысы;

Павел Онзарович МАСПЫК-ООЛДУ – Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунун башкы күш-ажылының хоочуну;

Надежда Акимовна СЕП-ТЕЛДИ – «Тыва Республиканың Бай-Тайга кожууну» муниципалдыг районун Тээли суурунун «Тээлиниң Владимир Бораевич Кара-Сал аттыг ортумак ниити өөредилге школы» муниципалдыг бюджет ниити өөредилге албан чериниң сан эртеми болгаш физика башкысы;

Севзэн Монгушевич СУГЕ-ЖИКИ – Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунун башкы күш-ажылының хоочуну;

Күш-ажылга чедишкени-нери болгаш идепкейжи хөй-ниити ажил-чорудулгазы дээш шаңнаары болза:

Шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш көдээ ажил-агый адырынга чедишкенин дээш шаңнаары болза:

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел би-
жи-биле

Николай Яковлевич АЛЕ-ХИННИ – Тыва Республиканың Таңды кожуунунун көдээ ажил-агый хоочуну;

Тамара Тажи-Самбуева-
НА ЧУЛЬДУМНУ – Тыва Рес-

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле

Чечекмаа Куртубайовна ОНДАРНЫ – Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Тыва-ва республиканың хөй-ниити организациязының Кызылда хоорай организациязының ке-жигүнү, 1-ги бөлүктүн инвали-ди, Бүгү-россияның пенсио-нерлер аразында компьютер талазы-биле хөй мергежилдер маргылдаазының киржикчизи.

Күш-ажылга чедишкени-нери болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш шаңнаары болза:

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел
бижи-биле

Гаврил Иргитович БУЯН-ДЫНЫ – «Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» муниципалдыг районунун чагыргазының одакчы-таңнылы;

Хеймер Донгаковна САРЫГ-ЛАРНЫ – «Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» муниципалдыг районунун чагыргазының 1-ги категорияның специали-зи.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2016 чылдың сентябрь 23
№ 158

публиканың Таңды кожуунунун «Сосновское» шенелде-бүдү-рүлге ажил-агыйының мал-чынының дузалакчысы;

Владимир Петрович ШАЛ-ГИНОВТУ – Тыва Республиканың Таңды кожуунунун «Шанган» совхозунун агроному.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2016 чылдың сентябрь 29
№ 161

• Чазак Даргазының ажил-хе

ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ УЖУРАЖЫЛГАЛА

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Сочиге Бүгү-делегейниң инвестициялар шуулганының үезинде «Россчеткилерниң» чиңгине директору Олег Бударгин-биле ужуражып чугаалашкан.

Регионга хамаарыштыр бо ужуражылга үре-түңнелдиг эрткен. Чүл дээрже Шолбан Кара-оол шиитпирлээр ужурулуг кол айтырыгларны дугуржуп апкан. Оларның бирээзи Кызылдың оң талазында турар шериг хоорайын чырык-биле хандырап электри подстанциязының ту-дуун база оон тура электри шугумун шөөр ажилдарны доо-зары болур. Олег Бударгин бо ажилдарны шалыпкын доо-зарын дааскаш, октябрьда боду Тывага келгеш хынап көөрүн бүзүретен.

Тываның Баштыңы биле «Россчеткилерниң» чиңгине директору оон аңгыда 220 кВ күчүлүг Кызыл биле Чадаананың подстанцияларын эде дерип кылыр ажилдарны шапкынчы-дарын база дугуржуп апканнар. Ажилчы байдалга бо ужура-жылганың эң чугула чедишкени

болза хоорай хевирниң ажилчын сууру Каа-Хемде трансформатор-луг подстанцияга калбак хемчээл-диг эде дерип кылыр ажилдарга болгаш чуртталга бажыңнарынче электри шугумун кииреринге хамаарыштыр чөлшээржилгени чедип алганы болур.

«Бо хүннү халас эрттирбээ-ним эки болду. «Россияның Фе-дералдыг четкилери» компа-нияның удуртукчузу Олег Ми-хайлович Бударгин-биле куш фабриказының трансформаторлуг станциязын эде дерип кылырынга база Каа-Хем суурда чырык кирбээ бажыңнарже электри шугумун тударынга 250 млн. рубльди тускайлап

бээр дугайында дугуржылдывыс. Өөрүнчүг чүге дээрже бистиң чаңгыс чурттугларывыс 1800 х бүлелерниң чуртталга бажыңнары-биле, Каа-Хем с бурунгаар сайзыралы-бы башкан чугула айтыр турар» — деп, Шолбан Кара-оол интернетте бодунун бижээ.

«Сочи-2016» деп Бүгү-делегейниң инвестиция шуул-гу үезинде Тываның Баштыңы Тывага пөс-таавы бүдүр ажилдарыга хамаар ажил-агыйжы чугаалар-нары база чоруткан.

Бисти

• Соок, харлыг кыш-даа кел

«КЫЖЫН ТЕРГЕҢ,
ЧАЙЫН ШАНААҢ БЕЛЕТКЕ»

«Кыжын тергөң, чайын шанааң белетке» деп тыва улустуң үлөгөр чугаа-зында өттүр-ле сөглээн. Чылдың үлери солчуп эртип, күстүң башкы айы төнүп, чоннуң чечен-мерген угаадыында сагындырып турары дег, кышка белет-кел ажилдарын түңнээр үе келген.

Республика мал, чер ажил-агыйлыг болганда, сезоннуг хову ажилдары-биле чергелештир, ие черивистиң беримчези болур сигенниң кезилдезин үе-шаанда чорудуп, малга четчир чем кур-лавырын тургузары чугула. 2016-2017 чылдарның кышкы үезинде чижек-биле, 256,2 муң бода болгаш шээр малды кыштан хүр ажырып, оларның иштинде төрүүр малдың чаш төлүн онча-менди камгалап алыр сорулга көдээниң ажил-ишчилериниң мурнунда салдынып турар.

Республиканың көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамы-зының берген сан-чурагайларын езугаар алырга, кышкы үеде мал чеминге 160,1 муң тонна сигенни, 1,9 тонна чулуктуг мал чемин, 2 муң тонна тараа саваын, 2,4 муң тонна мал чеминиң культу-раларын ажаап аптар-ла болза, кышты хүр ажырының магадыла-лы тургустунар. Ынчангаш чайгы үеде көдээниң ажил-ишчилери 134,7 муң гектар шөлдүн тары-мал сигенин, оон иштинде 2,4 муң гектар шөлде хөй чылдыг, 22,7 муң гектар черде чаңгыс чылдыг сигенни, 109,6 муң гектар шөлдүн чайгаар үнген сигенин, оларга немей 5 муң гектар шөлге мал чемини культураларын та-рааш, суггарып, ажаап-тежээп чайлаан.

Хову-шөлдөрдүн ажил-иш-чилериниң кызымака ажылы-биле чергелештир, суггур чаыстыг чай болганындан сиген болгаш мал чемини культураларының дүжүдү эки болган. Ылаңгыя төп

болгаш барыын кожууннарның девискээрлеринден шынарлыг, элбек дүжүттү ап болурунун ма-гадылалы тургустунган.

Мал чеминиң белеткеленин шалыпчы кампаниязын болгаш 2016-2017 чылдарның кышкы үезинде мал кыштаглаашкынын органиастыг эрттирери-биле ТР-ниң Чазза «2016 чылда Тыва Республиканың девискээринге мал чеминиң белеткеленин органиастап эрттирер тала-зы-биле оперативтиг штабты тургузар дугайында» айтыш-кынны үндүргөн. Көдээ ажил-агый яамызының дужаалы-биле республикага мал чеминиң белеткеленин ажилчын планын болгаш ап чорудар хемчеглер планын бадылаан.

Республиканың ажил-агыйлары, агаар-бойдустан таарымчалыг байдалдары туруп кээрге, эрткен чыл-биле деңнээрге, бо чылын эртежи, июль айда-ла, сиген кезил-дезин эгелей бергеннер. Ын-дыг-даа болза августун суггур чаыстыг хүннери болгаш кожуун наадымнарын эрттирери-биле холбашкан байырлыг хемчег-лер мал чеминиң белеткелинге саадаашкыннарны болдуруп, бо ажилдар сентябрьда база үргүлчүлзэн. Мындыг хевирлиг демниг иштиң түңнелинде бо хүннерге чедир республиканың хову-шөлдөрдүн 133,1 муң гек-тар шөлдүн сигенин кезип, 163,8 муң тонна сигенни белеткээш, планын 102,3 хуу боттандыр-ган. Бо дээрже эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 42,5 муң тонна сиген хөй бооп турар. Республикада сигенниң ниити үнүш-дүжүттүр чоруу бир гектар-дан 12 центнер болган.

Республикада мал чеминиң белеткели дооступ, планын ажыр күүсетсе-даа, ажил-агый-лар мал чеминиң курлавыр фондузун тургузуп алырынче кичээнгейни угландырган. Бо

ажылды Өвүр кожууну лааты» унитарлыг бүдү-биле Тес-Хемниң машин-тор станциязының ажил-лери чорудуп, ниитизи-б тонна сигенни белеткээш-каш Чөөн-Хемчик, С. Өвүр, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Хөл, Таңды, Бии-Хем, Ка кожууннарда мал чемини лавыр фондузун тургузар ажилдар үргүлчүлөп тура

Республиканың ажил-лары мал чеминиң белет-ниитизи-биле 824 тракт 714 сиген кестирер ма-ны, 519 дүрбаашты, 107 пресстекчилерин бүдүрү ажиллавышаан, 463 си-бригадаларны, оон ишт 10373 кижини бо ажил-хаара туткан.

Мал чеминиң белет-биле чергелештир Каа-Бии-Хем, Таңды, Улуг-Чеди-Хөл кожууннарның шөлдөринде көдээ ажил-культураларының ажаал-чоруп турар. Бо хүннерге 1733 гектар шөлдүн тара-ажааган. Оон иштинде ка-тас 1178, арбай 365, сула 2 тонна тритикал ажаап ал-Дүжүт бир гектардан 11 цент-болган.

Мал чеминиң культу-4072 гектар шөлдөн 4882 т-ны ажаап алган, азы бир ге-дан дүжүт 13 центнер бол-Картофельдиң 1688, 3 ге-шөлүндөн 18470 тоннаны а-Дүжүт бир гектардан 109 цент-болган. Ногаа культу-ажаалдазын 227,4 гектар ш-чорудуп, оон 2544,3 тон-азы бир гектардан-на 112 цент-нер ногааны ажааган.

Бо үстүнде адаанывыс-агыйларда көдээ ажил-культураларының ажаал-че 16 комбайнны хаара т-Хову-шөлдөрдө чымыш-ам-даа уламчылап турар.

Даш-оол МОН

УЛУГ НАЗЫЛЫГ МЕН ДЭЭШ УНДАРАП БОЛБАС

• Үр-ле чурттап көрээлиңер!

Сөөлгү үеде октябрь 1-де Улуг назылыглар хүнүн аажок демдегеп турар апарган бис. Кайы хире назы-харлыг кижини улуг назылыг дээрлэ?

Аныяктар пенсия назыны кен кижилер бүрүзүн улуг назылыгларга хамаарыштырар. Даа билдингир, оларның тугундан 50 хар четкен кижиле назылыг апаар, аныяк ада-ын безин ойнап, «мои предки» чоргулаар. Кадыкшылдың ү-делегей организациязы оның бойдустан чаяган на-харын мынчаар тодараткан: 44 хар – аныяк кижилер; 44-ортумак, бышкан назы-хар; 75-90 – улуг назылыглар; 90-99 – узун ылыглар.

Мен бодаарымга, амгы үеде 60 хар четкен кижини улуг назылыг дээрлэ арай-ла шын с-даа ышкаш. Чүге дээрлэ 60-70 хар аразында улус тарын улуг назылыгларга аарыштырбас боор чорду. Авыже, олар «улуг назылыг» «кырган» деп билишкенин ылгаштырбайн, деңге турар хевирлиг. Геронтолог мденнерниң үстүнде санап үскени-биле, кым кайы на-арга хамааржырын ам-на-аргай билип алдымыс. 70 иштинде хоочун журналист аравыска бир катап октябрь күдүмчуга таваржы бергеш, назылыглар хүнү-биле! байыр чедире бээримге, улуг назылыг? Ол меңээ хамаарышпас чүве-дир! мырыңай алгыра бээрлэ,

бодум ыядып калган мен. Чер-ле аныяксы, эрес-шоваазы, сергелени, чиик адак деп чүвези аттыг кижиле болгай, шынап-ла, улуг назылыг дээр хире звес.

Октябрь 1-ни бүгү-делегейде Улуг назылыглар хүнү кылдыр чарлааны черле ханы уткалыг. Бо дээрлэ мерген угаанның, амыдыралчы улуг дуржулганың байырлалы-дыр. Тывага бо хүнү база онзагай кылдыр демдегеп эрттирген, ол хамаанчок, октябрь 10-га чедир декада чарлап каан. Күш-ажылчы организация-лар боттарының хоочуннарын чалап алгаш, байыр чедиреп, белек-селек тыпсып, оларның солун сактыышкыннарын дыңнап, байырлал столун организастаан-нар. Мээң ажилдап турганым Россияның Пенсия фондузунуң Тывада салбыры мени база ут-пайн чоруунга өөрүп четтирип, мөгейбес аргам чок. Бо удаа-да Салбырның бодунга байыр

чедирген соонда, хоочунна-ры Пенсия фондузунуң Кызыл кожуунда эргелелинге барып ямбылап хүндүлээн. Эрткен чы-лын Улуг-Хем кожуунуң Пенсия эргелелиниң чаа офис бажыңын көргүзүп, Шагаан-Арыгга чедир-ген чүве. Черле хоочуннарын юбилейлеринде болгаш Улуг назылыглар хүнүнде утпас, ыяп чалаар улус.

Бо системада кандыг онзагай хоочуннары чок дээр! Чижээ, улуг назылыг Александра Пав-ловна Зайцева 1984 чылда рай-собес турар үеде Кызыл кожуун-га ону эргелекчилеп турган. Ам ол 86 харлыг, даянгыштыг-даа болза, сергелең хевээр. Черле ынчаш кайы-даа чылда Пен-сия фондузунуң хоочуннарын көөрүмге, 70 хар ашкыла-даа берген болза, ол-ла хевээр, би-чин-даа кыраан шинчи чок боор чорду ийин. Федор Нефедович Черноусов бо чылын ноябрь 24-

те 89 харлаар, бо ужуражылгада ол дыка уткалыг чараш шүлүктү аяныг чугаалаан, чүве сактып алырының магалыын! Мээң безин ынчаар доктаадып алган шүлүм чок ийин. Аңгы-аңгы чылдарда Александр Салчак-ович Чанзан, Вадим Орамбало-вич Оюн ол системаны даргалап чорааннар. Ооң килдистеринге Яков Сарбаа, Соном-оол Ак-оол, Монгуш Сүге-Маадыр, Эрес-оол Меңниг-оол, Клим Картанков, Мария Даржай, Валерий Оюн, Марта Кашлык-оол, Вера Ондар дендии кызымак, харысгал-лыг ажилдап чорааннар. Ын-чангы совет, коммунисттер үениң кижилериниң кайгамчык бедик харысгалгалыын чугаалааш-даа канчаар.

Кызыл кожуунуң Пенсия эргелелиниң аныяктарының белеткеп кааны амданныг столдарының артынга дыка-ла солун, хөөрештиг олурдувус. Ол коллективтин хоочунна-ры Хөктүг-оол Ховалыг биле Любовь Оюн Эрзин кожуунга хоочуннарының «Көк аржылыч-гаш» конкурсузунга канчаар кир-жип чораанын чугаалаарга, чап-тап, магадап, сонургап пат бол-дувус. Хөктүг-оол Шаңмакович кедергей-даа ырлаар кижиле. Ол «Нарьян-Марны» бадырыптар-га, хоочуннар аныяк чылдарын чайгаар сактып келир, Эрзинге бир угбай сценаже үнүп келгеш, ооң чалыы шаан сагындырар чараш ыры аяныг ырлап бер-гени дээш, өөрүп четтиргенин аңаа илереткеш, чыттал каарга, «Эрзинниң херээжен чонунга ыр-лап берип чоруур кылдыр аңаа

кааптар чүвени мону» деп баш-тактанып эл чанып келгеннер.

Хоочуннарының боттарының үезинде канчаар ажилдап чораанының дугайында солун сактыышкыннар аныяктарга дыка-ла өөредилгил. Амгы бо электроннуг векте ажилдаары оранчок чийгей берген, шаанда ышкаш, самбың шаккыладыр чүве кайда боор.

«Шын» солунуң коллективи, кол редактору Александр Шоюн бо чылын база өске организация-лардан чыдып калбаан. Ажил-дап-даа турар, пенсияда дыш-танып олурар-даа хоочуннарын утпаан, изиг байыр чедиргеш, «соцпакеттерден» тургустунган белектерни бажың-балгадынга чедирип берген. Хоочуннарга кичээлгел дээш өөрүп четтирди-вис. Ылаңгыя пенсияда дышта-нып олурар кижилерге ажилдап чорааны коллективиниң сагыш човаашкыны кедергей үнелиг.

Чеже-даа улуг назылыг ди-жир болза, назы-хары үега ча-гыртпас, сагыш-сеткили омак-сергек, чүге-даа хандаравас, хей-аады бедик, эки кижилер эндерик. Хамык ужу – назылай бергеш, хыйланып-ла, херек чок чүве дээш химиренип-ле чорбайн, мерген угаанныг бо-луп, долгандыр турар деле-гейге эки, чаагай хамаарылга-лыг чорууру кончуг чугула. Ол дээрлэ, бир дугаарында, улуг назылыг кижиниң бодунуң эки кадыкшылдыг болуру-дур, уруг-дарыының аразында узун назы-лап чурттаары-дыр. Аравыска үр чылдарда аас-кежиктиг чуртта-ла көрүңер, эргим хоочуннар!

Надежда ЭРГЕП.

• Бай-Хаакка байырлал

АЖЫЛ-ИШТИ ТҮҢНЭЭН

Таңды кожуунуң тургустунганындан бээр 95 чыл оюн болгаш кожуунуң алчыннарының Наадым байырлалын октябрь бирээниң хүнүнде Бай-Хаак турга демдегеп эрттирген. Бо улуг байырлалга киржири-биле кожуунуң бүрүзүндөн төлээлер келген болгаш олар Бай-Хаак суурнуң албан организация черлериниң күш-ажылчы коллективтери-биле кады Культура ажычының чанынга эртежик-ле чыскаалыпканнар. Эртенгиниң 10 шак чедип турда байырлыг чыскаал эгелээн.

Россия Федерациязының, Тыва Республиканың Күрүне Туктарын болгаш кожуунуң тугун киискиткен ая-кижилер чыскаалды баштапканнар. Ийин соондан Кочетово, Арыг-Ба-алгазын, Дүрген, Межегей, Успен-ызыл-Арыг суурларны төлээлээн ажилдың хоочуннары, ат-алдарлыг ыннар, тараажылар чоруп олурган. Дараазында Бай-Хаак школазының ылары, өөреникчилери, кожуунуң тура ажилдакчылары, эмчилер, тарын болгаш элээдилерниң школазының, уругларның уран школазының, «Чаңгыс суур – бүдүрүлгө», «Инек – чөмгөрүкчи», «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» инатор төлөвилелдериниң кир-илери, Бай-Хаактың АКВА биче үлгезиниң, ары ажаакчыларының, инуң өөредилге эргелелиниң, аты камгалалының болгаш өрт-челериниң камгалакчылары, ая ажилдакчылары, почта, пенсия узунуң болгаш өске-даа албан-изация черлериниң коллективтери ылыг чыскаал-биле эртип, суурнуң онунга чурум чыскаал аайы-биле тапканнар.

Байырлыг чыскаалдың кол команди-зы М.Ч. Оюн кожуунуң тургустунган бээр 95 чыл оюнга тураскааткан

Наадым байырлалын эгелээнин чар-лаптарга, Кочетов суурнуң чурттакчызы, аныяк ыраажы Алим Оюн Таңды кожуунга тураскааткан ырыны хостуг чоргаар өткүт үнү-биле ырлап бараалгаткан. Таңды кожуун чагыргазының даргазы Сергей Чорбааевич Ондар Наадымның киржик-чилеринге, көдээниң ажил-ишчилеринге, чыылган чонга изиг байырын чедиргеш, ийи дакпыр улуг байырлалдарны эки демдеглээрин күзээн.

Дараазында Чазак Даргазының ора-лакчызының хүлээлгезин күүседип турар С.К. Ондар, көдээ ажил-агыт са-йыдының хүлээлгезин күүседип турар Э.С. Даңзы-Белек, Дээди Хуралдың де-путады А.С. Санчай көдээниң ажил-иш-чилеринге, хоочуннарга байыр чедиргеш, Чазак Даргазының, көдээ ажил-агыт яамызының, Дээди Хуралдың Хүндүлел бижиктерин болгаш өөрүп четтирген ду-гайында бижиктерни байырлыг байдалга тывыскаан.

Дараазында ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң артистери кожуун-нуң бот-тывынгар артистери-биле кады ырлап, танчылап аян туткан. Байырлал үезинде аът чарыжын, өглер делгелгезин, мөгелер хүрежин, чадаг чарыш болгаш эр, херээжен киржикчилер ортузунга хой, өшкү көдүреринге мөөрейлерни эрттирген.

Даш-оол МОНГУШ.

Кандыг-даа Наадым аът чарыжы бол-гаш мөгелер хүрежи чокта эртпес дээрзин билир бис.

Наадымның баштайгы хүнүнде, сен-тябрь 30-де, аът чарыжының чаа ажит-тынган оруунга ниитизи-биле 116 аът чарышка киришкен. 5 салыг болган. Богбаларның аразындан 1 дугаар черни Би-Хем кожуунуң Сесерлиг сумузунуң аады эрткеш, алдын медаль болгаш 15 муң рубль база хой, 2 дугаар черни база-ла Сесерлиг сумузунуң аады эрткеш, мөңгүн медаль болгаш 13 муң рубль, 3 дугаар черни Кызыл кожуунуң Шам-балыг суурдан Ондар Мараттың аады эрткеш, хүлөр медаль болгаш алды муң рубль-биле шаңнаттылар.

Чаартып кылган чараш стадионга республиканың аңгы-аңгы кожууннарын-

дан келген мөгелер хүрежи болду. Аңаа бир дугаар черни Начын Монгуш, 2 дугаар черни Мерген Монгуш, үш дугаар черни Ай-Чүрек Ховалыг алганнар.

Бо байырлалдың эң-не онзагай болган маргылдаазы, хой көдүрүп алгаш олуруп-турары. Херээжен улус аразында хойну чүктеп алгаш эң хөй ка-тап олуруп-туруп, бодунуң артык күжүн көргүскеш, Таңды кожуунуң Дүрген сумузундан Алдынай Чүлдүм 35 катап көдүрүпкеш, 1 дугаар черни ап, хой шаңналын алган. А эр улус аразындан хойну көдүрүп алгаш 100 чедир олуруп-туруп көдүргеш, Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа сумузунуң төлээзи, Кызылдың башкы колледжиниң сту-дентизи Соломон Сарыглар бир дугаар черни алгаш, хой шаңналын алган.

Айдың ОНДАР.

БУЯННЫГ БАШКЫ ӨГ-БҮЛЕ

Анай Балчыыровна Кара-оол 1939 чылдың тос айның 8-те Улуг-Хем кожуунун Хендерге төөгүлүг, улуг лама уктуг Долаан Кандан-Камбиевич Шыыраптың өг-бүлезинге төрүттүнген.

Кырган-ачазы Долаан чонда алдаржаан ады Бурган-Ловуң, улуг эмчи-лама, чурагачы кижиле чораан. Олар Хендерге хүрээзинге ажилдап чорааннар. Кажан хүрээни узуткааш, ламаларны тарадыр сыгырып, тудуп-хоругдап эгелээн үеде ачазының ачазын кара-башыңаар дээр, назы-хары улуг болган. Ооң эргезин казааш, чон аразынче кирбес, кыжын куйга чурттаар, чайын муңгаш Арысканның алаак иштинге чурттаар кылдыр шийдип каан.

Кажан ачазын репрессиялааш, Кызылга кара-башыңаар каарга, улуг уругларын, 2-4 класс кижилерни, школадан үндүрүпкөн, бичезин школаже хүлээп албас деп чүвени баш удур билгеш, авазының эң улуг угбазына азырандыга берипкен.

Ынчангаш Балчыыров-оол Чаныкаевич Долаанның уруу болуп өскөн. Ол Хендерге 7 чыл школазын дооскаш, Кызылдың башкы училищезин, оон Кызылдың башкы институтунуң төөгү болгаш тыва дыл башкызы мергежилди 1968 чылда чедишкенин дооскан. Институт соонда Улуг-Хем кожуунун Арыг-Бажы ортумака школазынга пионер вожатылап эгелээш, Улуг-Хем, Каа-Хем школаларына башкылап, өөредилге эргелекчилеп, директорлап, Каа-Хемниң «Совет Тыва», «Кызыл тул» совхозтарына партком секретарлап, партия дүшкүжөге чедир ажилдаш, Бүрөн-Аксы школазынга башкылааш, хүндүлүг дышта-нылгаже үнгөн.

Ол ажилдап келген чылдарында Улуг-Хемниң Чодураа, Булуң-Терек суурларга херээженнер чөвүлелин даргалаан. Ол ажилга каадыржып, улаштыр Каа-Хем кожуунун Суг-Бажы, Бүрөн-Аксы, Бүрөн-

Хем суурларына херээженнер чөвүлелин даргалап чораан. Улуг-Хем кожуунун өөредилге эргелелин (Районо) даргазы, бүгүдөгү билдингир мөгө Сүүр-оол Хүлбүзекевич Ондар, ооң өөнүң ишти Деспи Санаевнаның ол кожуунга кылып, эгелеп каан үүлөзи дыка улуг.

Анай Балчыыровна ажилдап чораан үелерин сеткилиниң ханызындан сактып чугаалап олурар. Ол үелерде ажил чоктар, арагалаар тоянчылар барык турбаан. Бир эвес ийи-чаңгыс ындыг кижилер көстүп кээр болза, дарый-ла агиткватиралар хуралдарына сайгарып, суурнуң чон хуралдарына, хову төптеринге, ферма, чайлаг, кыштагларга корум-чурумну быжыг тудар талазы-биле улуг ажилдар көдээ советтин депутаттарын таварыштыр чоруттунуп турган. Быжыглаттырган агиткватиралар даандырган малчыннарның, фермаларның өдөк-көржөңин коптаржып, шеф-

биле сиген-ширбиин кесчип, малчыннарның кыштагларынга будук-бүрүнү шарып баглааш, чедирер турган.

Ажыл-амыдыралы бүгү назында школа, бажың ажылы-биле быжыг харылзаалыг чораан болгаш, уруглар организацияларын, октябрат, пионер, комсомол организацияларын катап тургузары негеттинип келгенин ол сагыш човаан сеткили-биле чугаалап олурду.

Ажылдап келген чылдарында көдээ, район Советиниң депутатына соңгуттуруп, хей санның хүндүлел бижиктер-биле шаңнадып, В.И. Ленинниң юбилейлиг медалының, «Улус өөредилгезиниң тергенини», «Күш-ажылдың хоочуну», «ТР-ниң улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» деп аттарның эдилекчизи.

Анай Балчыыровнаның өөнүң ээзи Валерий Ховалыгович Кара-оол 1939 чылда Улуг-Хем кожуунга төрүттүнгөн.

Ол Красноярскиниң институтунуң биология, факультетинге 2 чыл өөр Кызылдың башкы институтунуң 1965 чылда дооскан. Каа-Хем кожуунунуң школаларына кылап, директорлап, көдөвет даргалап, күрүнө ажы хей чылдарда ажилдап Валерий Ховалыгович санның күрүнө шаңналда эдилекчизи. Сөөлгү чыл чогаал ажылына ханды эвээш эвес номнарны чыңдурган.

Анай Балчыыровна Валерий Ховалыгович Олары Тыва Республиканың удуртуп-баштаар органна чедишкенин ажилдап чыгар. База ол ышкаш хей уйнуктарының ынак кыргазы, кырган-ачазы.

Октябрь 5 — Башкынык байырлалын уткушту республиканың башкыла база буянның башкы өг-кадыкшылды, улуг аас-ке ак орукту күздөм.

Светлана
Кызыл

ДУРТ-СЫНЫ ХӨНҮ, АРЫН-ШЫРАЙЫ ШИИТПИРЛИГ.

Чаа өөредилге чылында «Тываның кадет корпусу» республиканың школа-интернады» деп өөредилге чери ажыттынган. ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оолдун бот-идекейи-биле Республиканың өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның школа-интернадына Республиканың кадет школа-интернадын каттыштырганын номчукчуга сагындыраал.

Күрүнениң федералдыг өөредилге стандарттарының негелделеринге дүүштүр өөреникчилерни шынарлыг өөредилге-биле хандырап, мергежил шилип алырынга эргежок чугула шериг херээңиң эге билгелеринге болгаш арга-мергежилдеринге өөредир, дээди профессионал эртемниң тускай угланышкыннарлыг өөредилге албан черлеринче кирип алырынга белеткээр, школачыларны патриотчу чорукка, Ада-чуртун камгалаарына белен болурунга кижизидер база ол ышкаш өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларны өөредилге черинче кирир сорулга-биле бо өөредилге черин тургускан.

Республиканың школа-интернадының оран-савазынга каттышкан кадеттер корпусунуң ажил-чорудулгазы кандыг чоруп турарын сонугап четтим. Школа-интернаттың хериминче кирип келгеш-ле, асфальтылаан делгем шөлде шериг хептиг оолдар чыскаалыпкан, аай-дедир марштап турарын сонугадым. Езулуг-ла кадет школазы деп чүве көстүп турар. Дүштеки чем соонда чыскаал сургуулунга белеткенип турар болдулар.

Школаның улуг девискээриниң иштин өөреникчилер башкылары-биле аштап-арыглап турлар. Оларның аразында эге класс өөреникчилери хевирлиг бодундан улуг чыгыш ширбиш, дырбааш туткан аштанган, бүрүлөр чып турарын көргөш, дыка

5 "б" кадеттер класы башкызы А.Д. Маадыр-оол-биле.

чаптадым. Кичээлдер соонда күш-ажыл шагы — класс бүрүзү боттарының айтыкан шөлдерин арыглап турарлары ол.

Кадет корпусунуң директору Аурика Алексеевна Куулар корум-чурум талазы-биле ора-лакчызы Вадим Владимирович Күжүгетке школа-интернаттың ажил-чорудулгазын меңээ таныштырарын дааскан. Аныяк-даа болза ук школа-интернатта 3 чыл ажилдапкан болгаш, уруглар, башкылар, ажилдакчы бүрүзүн таныыр, школаның амыдырал-чуртталгазын беш салаа-зы дег, эки билер башкы болду.

Мээң кол сонугап турарым бичии кадеттерни баштай-ла таныштырды. Олар республиканың бүгү кожууннарындан келген хей ажы-төлдүг болгаш социал байдалы берге өг-бүлелерниң оолдары. Бо 5 «б» кадеттер класының кижизидикчи башкызы Айдың Демьянович Маадыр-оол. Башкызының командазы-биле дең-деки чыскаалыпкан, чаңгыс аай идик-хептиг, езулуг келир үениң шериглери дег, дурт-сыны хөнү, арыг-силиг, арын-шырайы шиитпирлиг, саң дорт турупкан деп команданы бериптерге, оолдар-биле чугаалаштым. Мээң айттырларымга харылаар дээш, кичээлде ышкаш, холдарын көдүрүп: «башкы, башкы!» деп

мурнун былаажып шаг болдулар. Канчаарга-даа командирден эгелеп алдым. Кадет класстың командири Айдыс Ондар. Ол Кызылдың № 14 школазының 4-кү класын эки демдектерлиг дооскаш, шылгалдаларны эрткеш, бо школада өөрени берген. Айдыс математика, күш-культура кичээлдерин улуг сонугап-биле өөренип турарын, бо школага өөрөнгөш, хей эш-өөрлүг болганын өөрүп турарын чугаалады. Тожунуң Ий суурдан Аганак Ак англи дыл, күш-культура кичээлдеринде эки өөренип турар. Ий суурда угбалары Шончалай, 8 класс Сайлык база бичии 2 харлыг дүңмазы Оттукту сактып турарын ол дамчытты. Чөөн-Хемчиктин Бажың-Алаактан Дугар Саая, Хову-Аксыдан Өлчей-Кежик Монгуш дээш өске-даа оолдар бо школага өөренирге эки билиг бээр, хүнде 6 катап чөмгөрер, идик-хеп, өөредилге херекселдери-биле хандырып турарына өөрүшкүзүн илереттилер. Бо бичии кадеттер доозаы келген школаларының эки өөредилгелиг өөреникчилери, 4 классты шуптузу «ударник», «отличник» дооскан.

Кадеттерниң чурттаар оран-савазын сонугап көрдүм. Бир өрээлде-ле 4 оол чурттап турар. Өрээлдерин арыг-силиг, орундөжүн шевиргин эткен, чырык,

чылыг. Удуур өрээлдерниң ортузунда чымчак мебельдиг, телевизорлуг дыштаныр зал, дараазында арыгланч чунар өрээлдер дээш шуптузу бар. Оолдарның ам онаалга кылыр, даартагы кичээлдеринге белеткенир үези боорга, байырлаш-каш чоруптур.

Школа-интернаттың кол өөредилге корпусунда башкылар өрээлдеринге четтим. Чырык, делгем өрээлде ажилдап оран башкылар өөредилге эргелекчизи, эге класстар башкызы Долаана Каң-ооловна Өртөней, кадеттерниң орус дыл башкызы Алла Чырта-ооловна Ондар, физика башкызы Урана Апаш-ооловна Монгуш-биле чугаалаштым.

Чаа өөредилге чылында, ийи школаны кадыккан соонда, бо школада ниити билиг класстары биле кадет класстар өөренип эгелээн. Школа-интернатка черле өөренип, чурттап турган 303 уругнуң кырындан 147 кадеттерни хүлээп алган. Ниитизи-биле 450 өөреникчи бар.

Республиканың кадет школазындан шилчээн база Кызылдың президентиниң кадет училищезинче шылгалда эрткеш, балдары четпейн барган оолдарны хүлээп алган. 5 класс кадеттер республиканың бүгү кожууннарының өөредилге эргелекчилеринден шилиттинген социал байдалы берге болгаш хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң боорда, өөредилгези эки оолдарны шилчээн.

Чаа өөредилге чылында бо школаже Кызылдың солагай талакы дачаларындан, ыраккы Каа-Хемден 22 биргиклассчыларны хүлээп алганы ырак черлерде амыдырап-чурттап турар өг-бүлелерге дыка улуг дузаламчы болган. Оларны школаның автобузу-биле аай-дедир чедирип турары онзагай.

Амгы үеде чаа тургустунган школа кадрлар-биле четчелеттинген. Кадет класстарга кичээлдерни дээди болгаш I категорияның дуржулгалыг баш-

кылары эрттирип турар.

Ийи школаны каттыганының база бир онза — Республиканың кадетлазынга мурнунда чыл кадеттерниң чөмөнчилгези ада-иези ай-саңында 3864 төлөп турган болза, бо оолдар халас чөмөнчилп турар.

Бо-ла бүгүнү ТР-ниң дилге болгаш эртем яа акшаландырып турар. Окаш «Тываның кадет корпусу» РШИ-ниң (республика школа-интернады) Хайга чөвүлелиниң даргазы Т. Баштыңы Шолбан Кара-оол болганда, ол бо өөредилгени үргүлчү хайгааралыг деткимчезин көргүзүп турар кадет корпусун Президент Кызылда кадет училищези эрге-байдалына (статусу дир чоорту деңнээр дээр чугаалаан. Ынчангаш ши интернаттың кабинет бүрү дериг-херекселди, кадетте чурттаар оран-савазынга мебельдерни, оолдарның хевиниң 100 хуу хандырып чоорту боттанып эгелээс хуннерде чаа мебель манарын башкылар дыңнатп школа ниити билиг школазы болгаш, эде кылыр чүү ам-даа хей, кадеттерге ы белеткенин, чыскаал сулун өөрениринге таарымч шөлдер дээш кылыр чүүлү хей.

Ынчангаш чаа тургусту школаның демниг коллектив чаа өөредилге чылын, хей-лургаларлыг, үзеп-бодалдап бурунгаар көрүштүг эгелеп турар. Өскүс болгаш ада-иези хайгааралы чок арткан социал байдалы берге бол хей ажы-төлдүг өг-бүлелер ажы-төлүн өөредип, кижизидер хайгаарап, ашкарып-чөмө дег буянның чорук кайда «Тываның кадет корпусу» РШИ-ниң оруу кезээде ак болурун.

Алдыңай СО

Авторнуң тырттыр

● Өөредилге шугумунда

ХООЧУН БАШКЫ

Дамдынчап Алдын-оол-
ич Ховалыг 1971 чылда
ылда күрүнениң башкы
ститудунуң биология, хи-
факультетин дооскан.

а жыл-амыдыралының биле Чөөн-Хемчик кожуун-ыраа-Бажы школазынга жылчыг эге базымнарын эн. Школага химия, биоло-шкылап, класстан дашкаар дарнын организаторунга сан.

наиболее богатый школьный коллектив, башкирский язык изучают в начальной школе. Алдынов-Олович улушский язык изучают.

33 чылда Сүт-Хөл кожуу-
ап тургустуна бээрге, ол

партия райкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызынга, организастыг килдистиң эргелекчизинге, партийжи комиссияның даргазынга ажилдап чораан.

Ооң соонда Суг-Аксы ортумак
школазынга химия, биология
башкылавышаан, класстан база
школадан дашкаар ажилдарның
организаторунга ажилдаан. Арга-
дуржулгалыг башкы Дамдынчап
Алдын-ооловичини кожууннуң
өөредилге килдизиниң эргелекчи-
зинге депшиткен.

Килдис эргелекчизинге ажилдап турган чылдарында школа-ларга өөреникчилер өөренир-класстарлыг, спорт залдарлыг не-мелде тудуглар, ясли-садиктерниң капитал септелгелери кылдынгы-лаан. Кожуунуң школаларынын өөреникчилери уран чүүлге, спортка республика деңнелдиг көрүлделерге шаңналдыг черлер-ни ап турганнар.

Бора-Тайга ортумак школа-
зынга, Алексей Алдын-оолович
Ховалыгың удуртканы туризм,
краеведение бөлгүмү, Маржы-
мал Очурович Ондарга удурткан
«Сарадак» сыгыт-хөөмейлиг ан-

самбли бүгү республикага билдингир турган.

Пенсияже үнериниң мурнунда Дамдынчап Алдын-оолович кожуунуң Чонну ажилга хаара тудар төвүнүң директорунга ажилдаан.

Үре-түнелдиг, ак сеткилдиг
ажылы дэзш Дамдынчап Алдын-
оолович шаңнал-макталдарны
ап келген. «РФ-тиң Ниити өөре-
дилгезиниң хүндүлүг ажылдак-
чызы», «Күш-ажылдың хоочуну»
аттарын Тыва Республиканың
Чонну ажилга хаара тудар
департаментизиниң Хүндүлөл
бижииниң, М.В. Ломоносовтуң 300-
чыл оюнга тураскааткан медаль-
дың, «Сүт-Хөл кожуунуң хүндүлүг
хамаатызы» аттың болгаш кожуун
чагыргазыны, өске-даа албан
организацияларнык хөй санныг
шаңналдарының эдилекчизи.

Владимир ЧАДАМБА,
ЧУРУКТА: Д.А. Ховалыг
Сүт-Хөл кожууннун тургустун-
ганындан бээр 75 чыл оюн та-
варыштыр «Сүт-Хөл кожууннун
өөредилгезинин хүндүлүг ажил-
дакчызы» деп атты ап турган үези.
Авторнун тырттырган чу-
руу

● Чаа-Суур школазының 75 чылынга

ОГЛУ, КЫЗЫН МАНАП ТУРАР

1939 чылда Ынчангы суму чагыргазы Арыг-Бажынга (амгы -Суурга) эге школа тудар деп шиитпир үндүргөн. Тудуг маалы кылдыр сумунун өреге бүрүзүнгө 10-20 чудуктарны аган. Ол чудуктарны кол нуруузунда шары-биле шырга-сөөртүп турган. 1939 чылдың 12 айның төнчүзүндө эге ланың чудуктары бүрүн кестинип сөөрттүнгөн. Ынчан тудуг ын шын чонуп билир кижилерниң ховар турганы-биле -Торгалыындан, Шагаан-Арыгдан, Элегестен ону билир ларны чалап эккелген.

агай Куулар деп шөвөр
дурдугулгазы-биле Сонам
ы, Аңчы-Самбуу, Дарган-
а-чурттуң Улуг дайынын-
келбээн Мезил-оол Тю-
ту-Шыыр Тюлюш болгаш
а мурнакчы тудугжулар
ың ыяжын чонуп, тудуп
н. Чайлабыр туткаш, 1941
май 1-де колдуу доо-
ол-ла чылдың сентябрь
е школаны ажиткан. Чаа
мурнакчы араттар уруг-
аалдарындан соктаан
тэк экеп берип, ээлчежи-
п, өөредип эгелэннер.
чилер школаның бодунга
ышаан, өөренип турган.
суму даргазынга Доржу
евич Тюлюштуң ажилдап
эзи чүве. Ооң база бир кол
уруглар өөредилгези,
дарны аалдарындан
оларның күш-хүнезинин
ирбезин харыылаар тур-
мдыкта ада-иелер сур-
герер оочурун үзүптер
галар тургулаан. Ынчан
а ада-иеже аъттыг «элчи»
сүрдүрер. Эът-чем бер-
ген таварылгада, өреге
ус хал, ол дусту садары-
рыларга чүдүргөш, Ары-
а жар, аңаа ону садып-
ооң өртзэнге тараа, эът
тыр, ооң-биле уругларны
чемгерер чораян.

ур школарынын баш-
руулдары: Сүндүп Чам-
Донгак, Мартна Сунду-
лар (алдар-аттыг хоочун
ар), Далаажык Тюлюш,
ол Манидары (малчын-
гуй-оол Сандыкович Дон-
нун өөредилге эргелелин
чораян, хоочун партия-
кылдакчызы), Оолакай
артия-совет ажылдакчы-

каны Чаа-Суурга улуг онзагай болушкун болган. Бо хүннерде Сат Көк-оол аттыг спорт залдан улуг-бичии чон черле үзүлбес. Школаның спортчуларының чедиишкиннери эвзэш эвес. Школавысчанында Ада-чурттуң Улуг дайынындан эеп келбээн чаңгыс чер-чурттугларывыс дөрт Тюлюштерге тураскаалды чон бодунуң күзели-биле тургускан.

Школавыс доозукчузу, хоочун башкывыс, хөй чыл улаштыр директорлап ажилдаан Владимир Чактар-оолович Шарый-оолдун адын чоргаарал-биле эдилеп турар.

2011 чылда бистиң школавыв-
ка ийи дакпыр улуг өөрүшкүлүг
байырлал болган. Федералдыг
тускай программа езугаар капи-
тал септелгени кылган, а про-
граммаже кирбээн кезээн школа
коллективи бодунуң күжү-биле
кылып алгаш, 70 чыл юбилейин
демдеглеп эрттирген. База бир 5
чыл билдиртпейн эртип, школаның
5 чыл байырлалының келгени бо.
Бөгүн Чаа-Суур ортумак школа-
зында дөрт салгалдык төлээлери
25 башкы база директор Роза
Бүрбүжүковна Донгак, оралакчы-
лары Аяна Викторовна Комбуй-
оол, Ольга Кара-ооловна Доспан
оларның удуртулгказы-биле келир
үениң хамаатыларын амыдыралга
белеткеп, өөредип, кижизидип
турар.

Саая Таспай ырлап кааны
сайгылгаанныг Чаа-Суурда
Чаштар-төлдөр өөрөдир
чараш эрчим школавыг бар.
Ол ам өзүп, чеден беш хар
юбилейн демдеглээр дээш,
Оглун-кызын дөвгөргөзүн
чөттикпейн манап турар.

Школавыска аңгы-аңгы чылдарда ажалдап чорааннарны, доозукчуларыны 2016 чылдың ноябрь 4-те школаның 75 чыл оюнун демдеглээр байырлалынче чаалап, манап тур бис.

Людмила ТЮЛЮШ.
Өвүр кожууннуң Владимир Шарый-оол аттыг Чаа-Суур ортумак школазында орус дыл болгаш чогаал башкызы.

- **Акция**

КАДЫК ЧҮРЕК

Найысылалдың Арбат шөлүнге Бүгү-делегейниң чүрек хүнүн республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң хан-дамыр төвү сентябрь 30-де демдегеп эрттирген.

Тыва национал оркестринң хөгжүмчүлери, «Хөөмей — Азия төвүнде» деп 1-ги Бүгү-делегей чергелиг фестивальдың дээди шаңналының эдилекчизи Ай-Хаан Ооржак, ТР-ниң алдарлыг артизи Борбак-оол Салчак акцияны деткип, со-

гааннарның бирээзи — шын
звес чеменилге. Хан дамыр-
ларының ханалары кылын
наарга, ол черге үстер, ылаң-
гыя холестерин чыылган соон-
да, атеросклероз болгаш еске-
даа чүрек-дамыр аарыглары
тыттып эгелээр. Эмчилерниң
шинчилелдеринден алырга,
чүрек-дамыр аарыгларының
80 хуузу — шын звес чемне-
нилге, хоралыг чаңчылдардан,
а 20 хуузу өске чылдагаан-
нардан тыттып турар. Ын-
чангаш хан-дамыр төвүңүз
ажылдакчылары "Ажыктың

Хоочун ханының басыышкынын
хынадып түр.

лун концертти чыылганнарга бараалгаткан. "Тываның эне-релдиг чүректери" аныяктар шимчээшкени амыдыралдык кадык окур-хевирин суртаалдаан хемчеглерниң солутунмас өңүктери база чыдагбайын, идепкейлиг киришкенер.

"Субедей" спорт өргэ-
зиниң фигурлуг чунгулааш-
кын тренери Елена Гуд-
кова чыылганнарның хей-
адын көдүрүп, амгы үенин
хөгжүмүнүң үделгези-биле
кадыкшылдың сула шимчээш-
киннерин эрттирген. Хан-
дамыр төвүнүң эргелекчизи
Росси Күжүгет бодунуң үлегер-
чижээ-биле аңаа кижжи,
чыылган чонну чалап турду.

«Чүрек-дамыр аарыг-
ларындан чок болур чорук
делегейде-даа, бүгү чуртта-
даа, бистиң республикада-
даа бедик деңнелде. Бедик
хан базыышкыны, арагалаар,
таакпылаар чорук, семириир
аарыглар — чүрек-дамыр
аарыгларының кол чылдагаан-
нары. Бо бүгүдөн адырылып
алыр болзувусса, чүрек-дамыр
аарыгларының хөй кезиин
чайладып болур. Ынчангаш бо
хүн мында чыгып, чурттакчы
чонну кадык амыдыралче кый-
гырып, Бүгү-делегейниң чүрек
хүнүн демдеглеп эрттирип
туларыыс бо» — деп, Росси
Күжүгөт чыгаалады.

Үш шақ дүргүзүндө республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң хан-дамыр болгаш республиканың аарыгларга удур кадыкшылгә төптериниң специалистери 700 ажыг кижиниң ханының базыышкынын хынап, терапевт, кардиолог эмчилери консультацияны берген. Оларың хөй кезиниң ханының базыышкыны улул болганын эмчилер демдегледі.

Чүрөк-дамыр аарыгла-
рын тывылдырар чылда-

аыш-чем – бистиң кадыкшы-
лывыс болгаш күжүвүс” деп
акцияга даянып, чыылган чоң-
га амданннг холестерин чоң
гречкалыг кадыкты, компотту,
хлебти үлзэн. Дүштеки чем
үези таваржы берген болгаш
100 тавак кадыкты акцияның
киржикичлери, эрткен-дүшкөн
чон күзелдii-биле чоглап,
ол-ла дораан арыдыптылар.

Сентябрь 29-30-де ко-
жууннарның төп эмнел-
гелеринге, найысылалдың
аңгы-аңгы девискээрлеринге
"Ханның базыышкынын хы-
надып ая!" деп акцияларны
республиканың эмнелгелери
эрттирген. Ол-ла үедө "Кызыл
таакпыга удур" деп акциянын
киржижчилери таапкызын ви-
таминнерге орнап турдулар.
Викторинаның тиилекчилерин-
ге хан-дамыр төвүнүң кардио-
лог эмчилеринден консульта-
ция алып болгаш чүректиң
ЭКГ, УЗИ шинчилгелерин эр-
тер сертификаттарын тывыс-
каны аажок ажыктыг белектер
дээрзи билдигир.

Кызылдың 3 дугаар школының өөреникчилери биле Кызылдың эмчи колледжинин сургуулдары акцияга идепкейлиг киржип, чүрек-дамыр системазынын дугайында буклеттерни үлээн. Акция кызыл өннерлиг чүрек дүрзүлүг шарларны дээрже уждары-биле доозулган. Аңаа аныяк-даа улуг-даа назылыглар хөйү-биле киржип, "кылаштап турар чүрек дүрзүү-биле" фото-чурктарга тырттырып, ажык-тыг, солун үени эрттиргеннер.

Чүректі ажыктык бүдүмелдер-биле «чөмгөрийл», багай чаңчылдардан адырлып, амыдыралдың кадык омур-хевириң шилип алыр болза, ол үр үе дургузунда кижиге алың көргүзөр дээрзин утпанар.

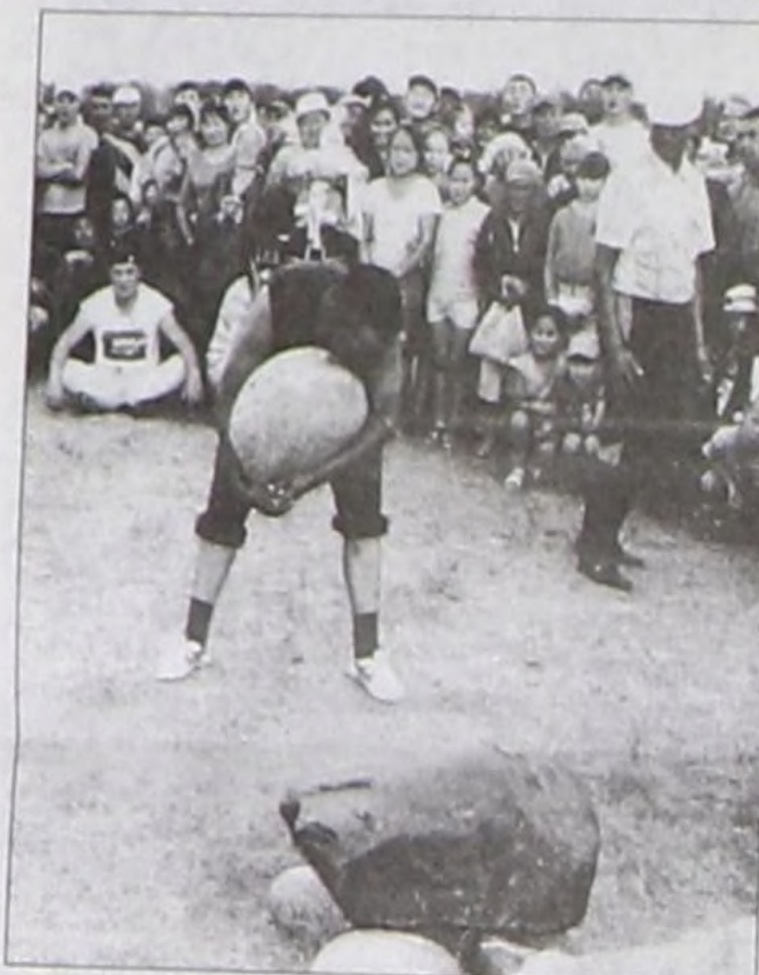
Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган
чуруу.

• Мөге өгбевиске мөгейи

ЧЫРЫК АДЫН САКТЫП...

Тыва Арат Республикага ат-сураглыг чораан Мага-Шири мөгелеринин бирээзи Мөге Балдаң-оолга тураскааткан байырлыг хемчеглер Шуй суурга сентябрь 24-те болуп эрткен.

Бай-Тайга кожунун Шуй суму-зунга чурттап чораан Мага-Шири Адамкаевич биле Шожу-Хаваа Көк-Чуруковна өгбелерини оолдары, уруглары: Чигжит, Кандан, Мөге Балдаң-оол, Өшкү-Саар, Дүдүк, Шивилдеш Хертектерниң база Чочу Адамкаевичиниң ажы-төлү: Сен-дажы, Шаңгыр-оол, Тыртык-оол, Чадамба, Аңгыр-оол Хертектерниң салгакчылары Кызылдан, Чадаанадан, Сүт-Хөлдөн, Эрги-Барлыктан Шуй суурга чедип кээп, өгбелериниң төрзүн чуртунга сагыш-сеткилдин ханызындан мөгейип, улус-чону-биле ужуражып, концерт үндүрүп, тыва хүреш, даш көдүрери болгаш хол бөмбүүнге спортчу маргылдааларны эрттирип, тилекчилерни шаңнап мактап турган.

Балдаң-оол Хертек 15 харлыындан хүрежип эгелзэн, аныяк үелеринде Шуйга хүреш болургала, шүглүп чораан. Мага-Шири оглу Мөге Балдаң-оол биле Бөвей оглу Очур-оол – кады төрзүн угбашкылар оолдары. Сөөлгү салыга бо-ла иелзэн артып каар чорааннар. Балдаң-оол шүглүр, Очур-оол үжүрлежир. Балдаң-оол Тээлиге, Кызыл-Мажалыкка, Кызылга, Тес-Хемге, Нарын алдын уургайынга болуп турган 64 база 128 мөгелериниң аразынга шүглүп турган, ТАР-ның алдарлыг мөгеи чораан.

Мөге Балдаң-оолдун чурттап чораан чери Бавыдай-Аксында күззэнге көдүрер дажы турган. Ону Шуйнун стадионунда төрелдери тураскаал кылдыр эккеп салып каан. Мөге Балдаң-оол ол дашты хөрөккө чедир көдүрүп чораан. Ол дашты хүн кылайтыр көдүрер кижиге ам бо хүннерге чедир тыылбаан.

Балдаң-оол Мага-Шириевич Хертектин уруу Чойганмаа Ондар Шуйнун амгы салгалы – аныяк-өскенге ачазынын дугайында чылыг чымчак сактышкынын чугаалап берген.

– Бистиң ачавыс Мөге Балдаң-оол ТАР-ның ат сураглыг мөгезиниң намдар-төөгүзүн допчулап берип көрейин, дунмаларым. Ол 1919 чылда Шуй сумузуна төрүттүнген. Чайлаг школазынга тыва бижикке өөренип алгаш, Шуйга интернат эргелекчилеп, суму даргалап, Шуйга школа ажытына бээр, араттарның ажы-төлүн школаже хаара тудар дээн ышкаш ажилдарга, «Мурнакчы» колхозтун тургузушкунунга, Ада-чуртун Улуг дайынынга дузаламчы чырынга илдепкейлиг кижип турган. Ол кедергей хей-ниитичи болгаш концерттерге бодунун чазап алганы бызаанчы,

игил, хомузу-биле ойнап чораан. Ол пөс-таавы тутса, идик-хеп быжып даараар, ыяш тутса, стол, сандай, шкафтар чазаар, демир тутса, узаныр – кончуг шевер кижиге чораан.

Ававысты Чыпсын Суваяковна Хомушку дээр. Ол хей чылдарда «Мурнакчы» колхозтун ногаа өстүрер шөлүнге, он ажыг чылдар иштинде инек фермазынга саанчылап ажилдап чорду. Ооң соонда ававыс биле ачавыс Ак-Довурактын «Тыва даг-дүгү» комбинадынын тудуунга ажилдап чорааш, пенсияже үндүлөр. Оларның ийи ажы-төлүнүн улуу – Чойган Хертековна, мен, дээди эртемниг, 40 чылдар иштинде тыва дыл башкылап ажилдап келдим. Өмөззи, Доктугу Шожалович Ондар, хей чылдарда Сүт-Хөл, Барыин-Хемчик школаларынга башкылап, директорлап чораан. Алды ажы-төлдүг бис, оларывыс база шуптузу дээди эртемниг. Уран – Республиканың №3 эмнелгезинде рентгенолог эмчи, Альбина – «Серебрянка» профилакторийиниң улуг эмчизи, Мergen инженер чораан. Алдын-оол биле Андриян – ат-сураглыг мөгелер, хеймеривис Чечена – экономист, Кызылдың ажаалга банкызынын ажилдакчысы. Дунмам Адыг-оол Хертекович дээди эртемниг зоотехник, кеннивис Оюмаа Сарылар Сүт-Хөл кожунга ажилдап чордулар. Олар беш уруглуг.

ТАР-ның алдарлыг мөгеи Балдаң-оол Хертектин чырык адынга тураскааткан спортчу маргылдааларның түннелдери мындыг болган. Мөге Балдаң-оолдун хөрөккө чедир көдүрүп чораан дажын хүн кылайтыр көдүрер кижиге чок болган. Улуг мөгениң тыва аъттын ооргазын ажыр октап чораан база бир биче-жек дажын эгинге чедир көдүргөш, бирги черни Шуй мөгеи Шолбан Кудурукпай алган, ийиги черни Шуй мөгеи Максим Седип ээлзэн, үшкү черге Кызылдан келген мөге Герман Тюлюш төлөтпиг болган.

Хүреш маргылдаазы Шуй ортумаак школазынын стадионунга болуп эрткен. Аңаа аныяк мөгелер кончуг чараш хүрешти көргүскеннер. Чөөн-Хемчиктин Шемиден келген мөге Мөңге-Эртинге Куулар шүүлген. Шуйнун мөгеи Максим Седип үжүрлөшкөн, Чадаанадан келген мөге Эртинге Кара-Сал үшкү черни ээлзэн.

Шуй ортумаак школазынын спорт залынга хол бөмбүүнүн маргылдаазы чидиг демиселге эрткен. Түннелинде Шуйнун улуг уруглар командазы тилекчи болган. Кызылдан келген уруглар командазы ийиги черни ээлзэн. Өгбелериниң күдээзи болуп Россиянын улустун артизи Ляндун Солун-оолдун, Чадамба Чочуевнаның уруу – Тываның алдарлыг артизи Зоя Солун-оолдун тааланчыг ырларын, Кызылдың уран чүүл колледжиниң башкыларынын киржилгези-биле үндүргөн концертин чон сонуургап көргөн.

Балдаң-оол Мага-Шириевич Хертектин салгалдары бодунун үезиниң база бир онзагай маадыры чораан өгбезиниң чырыктылыг адын төөгүге мөңгөжидип, чаңгыс чер-чурттуглары-биле байырлап демделзэн. Шуй сумузунын чагырыкчызы Маргарита Михайловна Чыргал бо байырлалдың эрттирикчилеринге өөрүп четтиргенин чонунун мурнундан илередин, тураскаалдыг бижиктерни тывыскан.

Кан-оол ЧОШКАК,
хоочун башкы.

• Октябрь 4 – Космос шериглеринин

Төрзүн чуртту камгалаар талазы-биле шериг албан-хүлээлгезин эрттирип чорааш, чүгле айыыл-халап, өлүм-чидим эвес, а онзагай солун чүүлдерни көргөн солдаттар Тывада бар.

Оларның бирээзи Юрий Көк-оолович Дарбаа. Космос шериниң камгалал кеззэнге ол шериг албан-хүлээлгезин эрттирген. Космос шериниң камгалал кезектеринге угаан-медерел болгаш мөзү-шынар талазы-биле шылгаттыг оолдарны шилип ап турар. Юрий Көк-оолович шеригни Байконур космодромга эрттирип тургаш, онзагай солун чүүлдү көргөн болгаш билген. Силерниң кичээнгеийерге ооң сактышкынын бараалгаттывыс.

КОСМОДРОМДА БУРГАНГА БИЖИ

Оон бээр Октаргайже хей-ле ракеталар ужуп чоруткан, а Чер-оранывыс бодунун өззүн чеже-даа катап долганган.

Ындыг турбуже 35 чыл бурунгаар өске-даа аймак-сөөк үе-черге оолдар-биле шериг албаны эрттирип турганым ат-сураглыг Байконур девискээринде баштай туткан черлериниң бирээзи – 81 дугаар шөлдүн космос ракетазы салыр ийи чериниң бирээзинде чараш сөстөрлиг эвилең бижик сагыжымга бо-ла кирип кээр. Ылаңгыя октаргайже космонавтыларның ээлчеглиг экипажы азы чүк станциязы аътаныпкан деп телемедээ көргенимде, бажымга ыяап-ла кирер. Ооң ажык, биче сеткилдиг дилег сөстери, бурунгаар көрүжү сагыжымга таңмаланып арткан.

«Бурганым!

Сээң оран-октаргайыңче шургуп кирип-кенивис дээш, бисти өршээ!

Сеңээ чоок болурунга биске дузала!».

Шак мындыг дилег бижикти 81 дугаар шөлче бир дугаар караул үнген хүнүмде-ле номчаан мен (Ленинск хоорайның эдеринчи хоорайжыгаштарын орустап «площадки» дээр). Ол дээрге 1981 чылдың декабрь айның сөөлгү хүннери, Чаа чыл бүдүүзү чүве. Ынчан тыва оолдар Чаа чылды бир дугаар ак хар чок уткаан бис.

Чалбарыг бижикти шөлде ийи старттын бирээзиниң бетон ханазынын от дегбес талазында элзэн улуг үжүктөр-биле оюп бижзэн. Бажында дөрт адыр (крест) демдектиг. Дилег кыйгыны, стартты тудуп турда, бижзени илдең. Ам бодаарымга, 60 чылдарда Байконурда бир стартка улуг озал-ондак болган соонда, бо бижик көстүп келген чадавас. Ону харын-даа улуг дарга азы шериг начальниги кижиниң чөпшээрели-биле бижзэн чадавас. Чогум кандыг сорулгалыг бижзени билдингир.

Бистиң мурнувуста-даа, соовуста-даа ол шөлде космос ракетазы салыр ийи черлерни (аравыста бөдүүнү-биле старттар дижи бис) камгалап, карактап турган офицерлер болгаш солдаттар Бурганга ол тывынгыр чалбарыг бижикти номчуп турганнары чугаажок.

Старттан космосче хей катап салышкыннар соонда безин кадагалаттынып арткан турган. Чүге дизе космос ракетазын салып үндүргөн соонда, стартты ыяап-ла дораан септээр. Ол бижикке септекчилер черле дегбейн турган. Чүге дизе ол Бургандан дилег болгай, а байконуржулар, ооң иштинде космонавтылар, бүдүүлүк улус: ажил-албанында, амыдырал-чуртталгазында безин хажыдып болбас езу-чурумнарлыг. Чижээ, Ленинск хоорайның (1990 чылдардан бээр – Байконур хоорай) тус чер телевидениези «Белое солнце пустыни» деп кинофильми көргүзе бээр болза, эртенінде космосче космонавтылар салып үндүрер-дир деп билип аар сен.

Херек кырында кинону чүгле космонавтыларга көргүзүп турза-даа, Байконурнун өске-даа чурттакчылары база ону күзелди-биле катап көөр. 1981-1983 чылдарда космодромга шериг хүлээлгем эрттирип тургаш, ол кинону 6 катап көргөн мен. Ынчап кээрге, ийи чыл иштинде ынча экипаж космос делегеминче ушкан ышкашыл. Оларның бирээзи аныяк кыс – С.Е. Савицкая болган. Бистер Байконурга турувуста, 1982 чылдың июнь айда француз Жан-Лу Кретьен база орус экипаж-биле космосче ушкаш келди.

Космодромга чаңчылчаан бүдүүлүк езу-чурум хажыдышкыны-биле холбашкан бир болушкун болган. 1983 чылдың малгаштыг чазынында, кызыл-сарыг тюльпаннар Байконурнун кижиге караа четпес ховуларын чаптылдыр часты берген турда, космонавтылар В.Титов биле Г.Стрекалов оларны космосче үдзэн. Күжүр эрлерниң «хөлгези» космоста доктаамал ужуп чоруур «Салют» орбита станциязынга коштунуп чадап каарга, оларны дараазында хүн Черже дедир эгидип эккелген.

Чоруу чогуваан ол экипажы ол-ла чылдың сентябрь айда дагын катап космосче салып

үндүрер деп турда, та Титову, та лову старт чоруур бетинде Космон бажынында космонавтыларның чаңчы хол үжүү арттырар эжинге «Чазын сал дээш адын салбаан дээр. Түннелинде, космос ракетазы стартка тургаш өрч часты берген. Ол үеде космонавтыла кабиназы-биле ракетадан адыра а. Амы-тынныг арткан космонавтылар бинказы старттан 4 километр черде ч камгалакчылар дораан тып алган.

Ол Байконурга бистиң турган үеви ган коргунчуг болушкун-дур. Ынчап кандыг-даа кижиге сагыр ужурулг чаңчы аргалыг болза, хажытпас болза эки-дур.

Бистиң шериг кеззэвис 95 дугаар (хоорайжыгашка) турган. Чогум хар турар черлери – 81 биле 200 дугаар. Оларда «Протон» дээр аар космос ракет «Прогресс», «Салют», «Космос» дээр хринге туткан старттар болгаш оларның чок ажылын хандырап объектилер бар космонавтылар старттары бистен элзээ өске шөлдерде. Ынчалза-даа оларны че салып үндүрүп турда, ракета демей көскү боор.

Ийи чыл иштинде Байконурга ш турган үевиште, ооң ында-мында та шөлдеринден 76 космос ракетазын үндүргөн. Оларның алдызы – ужудукчу навтыларлыг!

Биске онаажыр 200 дугаар шөлд стартындан ээлчеп салган 22 ракетан озал-ондактыг болуп, орбитаже үнмейн дедир барып дүшкен.

Мээң шеригге турган чылдарым дугаар шөлден космос ракеталары са турган. Бистер халажып чана бергениви шөлдү септеп дооскаш, катап-ла «Прото чүктеки аар ракетаны салып эгелей б Амгы үеде шөлдүн чаңгыс старты ах турар деп билир мен.

200 дугаар шөлдө амгы байдал ба ындыг – старттарның чаңгызы ажилда рар. Бистиң турган үевиште дег хей ракеталары чок болган-дыр. Ынчалза ховар старттарны телеэкраннардан амга көрүп ап турарымга өөрүүр мен. Чалыы уттундурбас ийи чылы эрткен старттар көөрүмге, меңээ эргим.

Шериг албан-хүлээлгем эрттирип тур камгалал ротады космос старттарын, өск чугула объектилерин дүн-хүн чок кам турган. Көжээ 17.00 шакта караулче үнер. тазында ол-ла үеде нарядты хүлээдир чүве. Ынчап кээрге, ийи чыл иштинде «Канниковту» барык хүннүн чыгыы чүктөп тур 81 дугаар шөлче караул үнер ээлчээм ол чалбарыг бижиктин чанынга бо-ла кө автомадым ханага чөлөндир тургускаш, хүнден чаглектанып, төрзүн Тывада «Берген» олургулаар мен.

Бурганга ол чалбарыг бижикти сеткил күштүг кижилер бижзэн. Черниң башта кылымал эдеринчизин, баштайгы косм тыны кошкак улус октаргайже салып үн шыдавас. Ынчалза-даа баштайгы байко жулар сеткилдеринде демей-ле Бурган шыгжап, ооң күжүнге, буян-сеткилинге бүт ажилынга деткимчени манап чорааннар. Бистер безин космос ракетазын старттан үндүрүп турда, аңаа чүгле ак орукту «Бурган, өршээ, ракетага дузалап көр!» иштивиште сымараныр турган бис. Байко стартта космос ракетазы турар деп дынар азы телевидордан көргөш, ам-даа ынчаар тимде сымараныр мен. Ол шериг чаңчы хевээр арткан.

Космосту шингээдип эгелзэн соонда, депшилге дыка шапкынчаан. Байконурда дады мен дириг чорумда, тыва кижиге космос ушкан болза деп дыка күзээр мен. Бо туралгада эчис күзөл, улуг күженишикин э

Бурган дидим чонга ынак...

Юрий ДАРБАА

- Каргыштыг чылдарның чаңгызы

● Чагыдылга-2017

СОЛУННАРНЫ КӨКТЕП АЛГАШ...

Авторнуң тырттырган
чуруу.

ЭТ-ХӨРӨНГИ ҮНДҮРҮГЛЕРИН ТӨЛЭЭРИНИН ХУСААЗЫН ЭРТТИРБЕ, ОЗАЛДАВА!

Россияның ФҮА-ның Тыва Республикада №4 козууннар аразының инспекциязы 2014 чылдың эт-хөреңги талазы-биле өрелерин (өнчү, чер болгаш транспорт үндүрүглерин) төлээрин үндүрүг төлекчилеринден дилеп тур. Үндүрүглер төлээр талазы-биле хүлээлгелерин үезинде күүсетпээн таварылгада төлөттинмээн үндүрүүнүн түнүндөн хөөнү хүн бүрүде немей санаар, ол ышкаш Россия Федерациязындан дашкаар үнер эргезин кызыгаарлаар.

2015 чылдың эт-хөреңги үндүрүглерин төлээр талазы-биле санаашкыннарны чоруткан дээрзин база дыңнадып тур.

Санаашкынны көрүп алыры-биле чурттап турар чериниң азы үндүрүг онааган объектизин бүрүткээн чериниң аайы-биле үндүрүг органынче барып болур.

Үндүрүглерни төлөп турар бис – келир үени тургузуп турар бис!

Медээлер алыры-биле 8(39434) 21440 телефонче долгаар.

«Тус-тус кижилерге үндүрүг төлекчизиниң хууда кабинетини» сервизиниң хүндүлүг ажыгларчызы!

2016 чылдың май 1-де №130-ФХ Федералдыг хоойлунун 2016 чылдың июнь 2-ден эгелеп күш киргени-биле Хууда кабинеттин ажыгларчыларына үндүрүг дыңнадыгларын, негелделерин болгаш өске-даа документилерни тарадып чорударын почта таварыштыр саазын чорудулгазы чокка, электроннуг хевирге боттандыраар.

Саазын кырынга документилерни алыры-биле Хууда кабинеттин дузазы-биле документилерни саазын кырынга алырының эргежок чугулазының дугайында күштелдирген квалификациязы азы күштелдирген квалификациязы эвес ат салдыгын дыңнадыгны 2016 чылдың сентябрь 1-ге чедир чорудар уjurлуг.

Күштелдирген квалификация эвес ат салышкынын «Электроннуг ат салышкынын хынаар аргазының сертификатын алыры» айтыг езугаар «Профиль» кезектен халас ап болур.

«Тус-тус кижилерге хууда кабинеттин» ажыгларчылары эт-хөреңги үндүрүглерин төлээринге дыңнадыгларны электроннуг хевирге алып.

«Тус-тус кижилерге хууда кабинеттин» ажыгларчылары, бир эвес олар шупту үндүрүг документилерин (үндүрүг төлээринге дыңнадыглар, негелделер дээш оон-даа өске) саазын кырынга алып күзелдиг болза, 2016 чылдың сентябрь 1-ге чедир кайы-даа үндүрүг органынче дыңнадыгны чорудар уjurлуг.

Тус-тус кижилерниң үндүрүг органнарындан документилерни алырының, ол ышкаш үндүрүг органнарынче медээлер дамчыдарының чаа чурумун доктаадып тургузуп турар 2016 чылдың май 1-де үндүрген «Россия Федерациязының Үндүрүг кодекзиниң бир дугаар кезээнге өскерилгелер кириериниң дугайында» №130-ФХ Федералдыг хоойлу 2016 чылдың июнь айдан

эгелеп күш кирген.

Ол өскертилгелер езугаар «Үндүрүг төлекчизиниң хууда кабинетинче» кирер аргалыг тус-тус кижилер үндүрүг органындан Россияның ФҮА-ның сервизин таварыштыр электроннуг хевирге документилерни алып. Почта таварыштыр саазын кырынга бижээн ындыг дыңнадыгларны чорутпас. Ынчангаш 2015 чылдың үндүрүг дыңнадыгларын ажыгларчылар боттарының хууда кабинеттеринден көрүп ап болур.

Кажан саазын кырында документилер үр үеде чоруп турда, «Хууда кабинеттин» ажыгларчызы үндүрүг дыңнадыгын мырыңай инспекцияның ону тургусканының соонда эртенги хүнде көрүп болур. Саазын кырынга чоруткан документилерни чедирери Россияның ФҮА-га чиик эвес өртөктит.

Үндүрүг дыңнадыгларын саазын кырынга алырын күзээн ажыгларчылар ол дугайында дыңнадыгны аңаа электроннуг адын салгаш, кайы-даа үндүрүг органынче чорудар уjurлуг.

Күштелдирген квалификация электроннуг ат салышкынын Шындылгга төвүнче барбайн, «Электроннуг ат салышкынын хынаар аргазының сертификатын алыры» айтыг езугаар «Профиль» кезекте

«Тус-тус кижилерге үндүрүг төлекчизиниң хууда кабинетинден» халас ап болур.

Электроннуг ат салышкынының (ЭА) шыгжамырының ийи хевириниң кайы бирээзин шилип ап болур: ажыгларчының компьютеринде азы Россияның ФҮА-ның камгалаттынган шыгжамыр черинде «облакога». Электроннуг ат салышкынын Россияның ФҮА-ның камгалаттынган шыгжамыр черинге шыгжаар таварылгада кандыг-даа херекселдерни, безин телефоннары-даа ажыглап болур, кандыг-даа немелде программа херекселдерин тургузары негеттинмес. Ат салышкынын алырының болгаш дыңнадыгны чорударының чуруму 5 минутадан хөй үе негевес.

Документилерни саазын кырынга алырының эргежок чугулазының дугайында дыңнадыгны Хууда кабинеттин «Профиль» кезээнден, ол ышкаш «Документилерниң электроннуг ажыгалы» — «Үндүрүг төлекчизиниң документилери» кезектен чортуп болур.

Тус-тус кижилерниң эт-хөреңги үндүрүглерин төлээриниң үе-хуусаазы 2016 чылдың декабрь 1-де төнер дээрзин Россияның ФҮА-зы дыңнадып тур.

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛ ӨРТЭЭ ААР 8-923-338 8-902-996-

ОГРН 304246417300108

УАЗ автомашинага артык кезек

барын садып ап, чогуң чагыдың. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуу төлөп алып. Өртээ Новосибирск 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17», Интернационал кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-084

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490

Теловиргил

УРАЛЬСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

при поддержке Центра образования Республики Тыва
мая 2016 г. осуществляет набор абитуриентов на направления подготовки:

- Заочная форма обучения с лекциями в Кызыл
- *Юриспруденция (государственное, гражданское)
- *Государственная и муниципальная служба (управление)
- *Бухгалтерский учет, анализ и аудит;
- *Финансы государства и муниципальных образований
- *Финансы и кредит;

ЗАОЧНАЯ ФОРМА ОБУЧЕНИЯ БЕЗ ЛЕКЦИЙ (на полной дистанции)

- *Юриспруденция
- *Экономика и управление персоналом;
- *Государственное и муниципальное управление;
- *Финансы государства и муниципальных образований
- *Экономическая безопасность;

МАГИСТРАТУРА

- *Государственное управление и местное самоуправление
- *Государственные, муниципальные финансы и налоги
- *Экономико-правовая безопасность

Стоимость обучения от 38000 руб./год. Документы по адресу: ТЦ Дом быта, офис 403, с 12-00 до 18-00, 45-31, 2-16-22.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В Администрацию Пий-Хемского кожууна поступил от Ондар Ши Омаевны о предоставлении земель из категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Республика Хемский район, местечко «Вавилинский затон». Са, некоммерческое товарищество №14 «Мелиоратор» участок №44 «а», с общей площадью - 800 кв.м., кадастровый номер 17:18:0103003:322, вид разрешенного использования - садоводство.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней опубликования данной информации Отделом имущественных отношений и архитектуры администрации Хемского кожууна принимаются письменные заявления на рассмотрение.

Начальник отдела земельных, имущественных и архитектуры Б.В.Кужугет.

ТР-ниң Чазанга, ТР-ниң Дээди Хуралына (парламент) Кызыл хоорайның мэриясына, ТР-ниң Күш-ажыл бол политика яамызына, Кызыл хоорайның Төлээлекчилерге, ТР-ниң Күрүнениң теххайгаарал албанына, ТР-ниң болгаш муниципалдыг органнарының Хоочуннар чөвүл Кызыл козуунун совет партия органнарының хоочун «РФКП» политиктиг партияның Тывада республика болгаш бүгү-ле дөргүл-төрелдеривиске, эш-өөрүвүске Салчакович Очур-оолду орнукушударына материал моральдыг дузаны чедиргени дээш четтиргенивис ил бис.

Өөнүң ишти, уруглары, чооктулары

Консультация таролога.

Телефон: 8-983-590-8183, 8-923-386-0626, 5-18-96.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ДОЛГАП БОЛУР ТЕЛЕФОННАР:

кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи — 2-18-10. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530 организацияларга — 31730

Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4157. Номерни парлаалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тывапол» ге парлаан. (Кызыл болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаатты риалдарның авторлары дары редакцияның т дүүшпейн барып бо тынган саннары болга фактылары, дыңнады авторлар боттары хар